

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS ÉS FORRADALOM FOGADTATÁSA II. KATALIN OROSZORSZÁGÁBAN

(*Adalékok a korabeli orosz–francia kapcsolatok történetéhez*)¹

A 18. századi francia felvilágosult gondolkodók jelentős hatást gyakoroltak a korabeli orosz tudományok, művészetek (építészet, szobrászat, festészet), irodalom, zenei élet és a társadalmi gondolkodás fejlődésére.² A 18. század közepétől a francia nyelv – mint az európai diplomácia és hivatalos érintkezés közvetítője – az orosz arisztokrácia körében is rendkívüli népszerűségnek örvendett és a pétervári udvar tagjai közül többen szívesebben társalogtak franciául, mint anyanyelvükön. Maga II. Katalin (1762–1796) írta II. Frigyesnek (1740–1786) ezzel kapcsolatban, hogy az orosz arisztokrácia legismertebb alakjai (mint a Sztroganov-, Voroncov-, Szaltikov-, Kurakin-, Buturlin-, Dolgorukij családok) közül kevesen akadnak olyanok, akik kifogástalanul tudnának anyanyelvükön.³

Franciaország nem csak az irodalom, a tudományok és a művészetek területén gyakorolt nagy hatást a 18. századi orosz államra, hanem hatott a nemesi életvitel, gondolkodás és szemléletmód alakulására is. A francia forradalmat (1789) megelőző években mintegy 10 ezer francia élt Oroszországban, akik között számos kiváló mesterembert, kézművest, katonatisztet és házitanítót találunk.⁴ Ez utóbbiak kapcsán kell megemlítenünk, hogy közöttük sajnálatos módon kevés volt azok száma, akik valójában jártasak lettek volna az oktató-nevelő munka folytatásához feltétlenül szükséges diszciplínák ismeretében, valamint a pedagógiai elméletben ill. gyakorlatban.

Az orosz arisztokrácia palotáiban – érthető módon – szívesen látott vendégeknek számítottak a felvilágosult, természettudományos műveltséggel rendelkező francia pedagógusok. Az egyik ilyen legkiválóbb házitanító Charles Gilbert Romme (1750–1795) volt – a Sztroganov-fivérek nevelője –, aki később mint kiemelkedő jakobinus forradalmár vált ismertté.⁵ Romme széles látókörű, sokoldalúan művelt személyiségnek számított, akit személyes jóbarátság fűzött Leonhard Euler és Peter Simon Pallas akadémikusokhoz, a költő Gyerzsavinhoz, továbbá az orosz politikai élet számos kiemelkedő alakjához. Pétervári tartózkodása alatt felvilágosult, demokratikus és jakobinus szellemben nevelte az ifjú Sztroganovot, aki min-

denben szeretett volna mesterére hasonlítani, ezért a francia forradalom éveiben maga is Párizsba utazott és ott aktívan részt vett a forradalmi eseményekben.

A francia anyanyelvű – de svájci származású – házitanítók közül kiemelt helyen kell emlitenünk Paul Lagarpe tevékenységét, aki II. Katalin hívására érkezett Pétervárra, s ott a cárnő unokáinak, Alekszandr és Konsztantyin nagyhercegeknek a nevelésével bízták meg. Lagarpe, aki kitűnően ismerte Anglia, Németalföld és Svájc történetét, a „szabadság és egyenlőség szellemében” kívánta oktatni tanítványait, de demokratikus nézeteiért és meggyőződéséért végül is kiutasították az országból. Visszatérve szülőhazájába tervezetek egész sorát dolgozta ki, amelyekben – névtelenül – az elnyomás és a kizsákmányolás megszüntetésére biztatta népet.⁶

Az Oroszországban tevékenykedő külföldi házitanítók között feltétlenül figyelmet érdemel a francia forradalom egyik legismertebb alakja, Marat testvérének munkássága is, aki 1782-ben aktívan részt vett a genfi felkelésben, majd ennek leverése után emigrált Oroszországba, ahol később Ivan Davidovics álnéven francia nyelvet oktatott Szaltikov gróf családjánál, később pedig a carszkoje szeloi liceumban mint A. Sz. Puskin és az orosz dekabristák népszerű tanára mőködött.⁷

Nagy érdeklődés nyilvánult meg Oroszországban a korabeli francia irodalom iránt is, hiszen pl. 1763-ban minden tizedik kiadványból hat, 1773-ban pedig már hét francia mű szerepelt. Különösen népszerű munkáknak számítottak a jeles francia felvilágosult gondolkodók (Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, D’Alambert, Helvétius, Mably és mások) művei, valamint az 1751-től megjelenő – 28 kötetes – „Enciklopédia” kiadványai. 1767-ben Pétervárott egy speciális társaság jött létre, amely a francia nyelvű szépirodalmi és tudományos művek fordítását ill. népszerűsítését tűzte ki célul. A korszak legkiválóbb fordítói – mint Kantyemir, Tregyakovszkij, Fonvizin, Szumarokov, Lukin és Ragyiscsev – csupán 1774-ig 28 francia drámát ültettek át orosz nyelvre. Ennek következtében a francia irodalom iránti érdeklődés Oroszországban jelentősen megnőtt, amit jól bizonyít az a tény is, hogy jónéhány – kisebb példányszámban megjelent – művet kézirat formájában is terjesztettek.⁸

Az orosz társadalomra a 18. század második felében – a II. Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolútizmus időszakában – különösen a jeles francia gondolkodó, Voltaire művei voltak nagy hatással, amelyek óriási népszerűségnek örvendtek a nemesi olvasók körében, s a könyvtárak féltett kincsei közé tartoztak.

Az orosz nemesség körében Voltaire-nek különösen azok az írásai ta-

láltak kedvező fogadtatásra, amelyek az abszolút hatalom korlátozásának gondolatával foglalkoztak. Ez annál is érthetőbb, hiszen az orosz nemesség szívesen vette volna privilégiumainak további kiterjesztését a központi hatalom rovására. A nemesség egyes rétegeinek ui. nem volt ínyére a kötelező állami (hivatali és katonai) szolgálat, amelyet ebből kifolyólag lépten-nyomon igyekeztek kijátszani.

Ugyancsak az orosz nemesség nagy tetszését váltották ki Voltaire antikerikális jellegű munkái is, amelyekben a szerző szót emelt a hatalmas egyházi birtokok szekularizációjáért, s azok felosztásáért.

Voltaire oroszországi megbecsülését és elismerését jelzi, hogy 1746-ban Ivan Ivanovics Suvalov gróf ajánlására és I. Erzsébet (1741–1761) cárnő jóváhagyásával a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották. Voltaire, aki a legtöbb esetben elismerően nyilatkozott II. Katalin politikájáról – s az uralkodónőt „Észak Szemirámisának”, valamint „isteni Cateau”-nak nevezte – több alkalommal is tervbe vette az oroszországi utazás lehetőségét, személyes találkozást és beszélgetést a „filozófikus cárnővel”, de ezek az elgondolásai gyakori betegségei ill. a rendkívüli hosszú és fárasztó út miatt nem teljesülhettek.⁹

II. Katalinnak Voltaire iránti elismerését jelzi az is, hogy számos alkalommal kikérte a „ferney-i remete” véleményét bizonyos kérdésekben. A kiváló francia gondolkodó a cárnőn kívül az orosz udvari arisztokrácia szinte valamennyi jelentősebb képviselőjével bizalmas levelezésben állt és szívesen látta vendégül őket. Különösen Ivan Ivanovics Suvalov gróftól – I. Erzsébet kegyencét – tüntette ki bizalmával, akihez 52 levelet írt. De gyakori levelezésben áll a „filozófus király” Roman Voroncov alkancellárral is, aki a Voltaire-i szabadgondolkodás szellemében igyekezett nevelni gyermekeit. Közülük Szemjon – az önkényuralom elleni ismert nézetei miatt – a cárnő haragját is kivívta, amiért a fiatalembert londoni követként „száműzte”, s így próbálta őt távoltartani az oroszországi eseményektől. Szemjon Voroncov ránkmaradt leveleiben elismerően nyilatkozott az angol típusú monarchiáról, ahol a tényleges hatalom valójában a parlament és az arisztokrácia kezében volt, s az uralkodó nem rendelkezett abszolutisztikus hatalommal. Szemjon Voroncov emlékiratban üdvözölte az 1791-ben kibocsátott lengyel rendi alkotmányt, amelyet egyébként II. Katalin felforgató szelleműnek és „jakobinus mótelynek” titulált.¹⁰

Szemjon Voroncov testvére, Alekszandr – a Kereskedelmi Kollégium elnöke – neveltetése folytán ugyancsak szembekerült a cári önkényuralommal és ezzel magyarázható, hogy 1790-ben, az ún. Ragyiscsev-per idején bátran kiállt a forradalmár író mellett, nyíltan védelmezte annak „Uta-

zás Pétervárról Moszkvába” c. elkobzott és betiltott művét, amelyet a cárnő „még Pugacovnál is veszélyesebbnek” ítélt. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Voroncov elvesztette II. Katalin bizalmát, aki elbocsátotta őt szolgálatából, s kirekesztette a hatalom további gyakorlásából.¹¹

Roman Voroncov a felvilágosodás szellemében nevelte leányát, Jekatyerinát is, akinek keresztapja maga III. Péter (1761–1762) cár volt. A rendkívül művelt, s elbűvölő szépségű Jekatyerina Voroncova Daskov herceghez ment feleségül, majd – a cárnő megbízásából – 1783-tól 1796-ig a Pétervári Tudományos Akadémia elnöki tisztségét töltötte be, ami az adott korban meglehetősen szokatlan jelenségnek számított. Daskova – aki emlékirataiban az önkényuralom és az abszolút hatalom elleni harc következetes hívének vallotta magát – kitörő lelkesedéssel fogadta a nagy francia polgári forradalom győzelmének hírért. Ezzel magyarázható, hogy 1789 őszén az ő jóváhagyásával jelenhetett meg az akadémia nyomdájában Ja. B. Knyazsin „Vagyim Novgorodszkij” c. erősen antifeudális élű műve, amelyért később a cárnő és a főügyész ítélőszéke előtt kellett felelnie. Nem csoda tehát, ha a II. Katalin halálát követő nyílt reakció éveiben I. Pál (1796–1801) az elsőek között ítélte szibériai száműzetésre az akadémia egykori elnökét.¹²

Nagy hatással voltak a Voltaire-i tanok A. B. Kurakon hercegre is, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában, ahol nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útjára tért országok virágzó nemzetgazdaságát, a termelés proprosperitását, s a néptömegek magas kulturális színvonalát. Hollandiából írta 1772. március 21-én Nyikita Panyin grófnak: „Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, akik földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtiszteletreméltóbbak, hiszen felszabadultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember szeszélyének sem, s csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nekik nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapásaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet, garanciát nyújt az igazságtalanságok ellen. ... Boldog az angol nép (ti. a kiváltságos rétegek – kiemelés: V. M. L.), hiszen nincsenek kiszolgáltatva az abszolút uralkodó önkényének. A királynak itt csak egy privilégiuma van: a közjó javára tenni... A törvényeket közösen hozzák, s az uralkodónak nem áll hatalmában megsérteni azokat.”¹³

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata nemcsak az orosz udvari arisztokrácia, de a nemesség alsóbb rétegei körében is felettébb népszerű volt, hiszen ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi füg-

getlenség további kiterjesztésének lehetőségét látták. Jól érzékelteti ezt G. Vinszkij, ukrán köznemes egyik nyilatkozata, amelyben így érvelt: „Én lennék a birodalom legkiválóbb nemese, ha a törvények – lennének azok bár drákói jellegűek is – mindenkire (ti. csak a nemesség különböző rétegein belül – V. M. L.) egyformán vonatkoznának.¹⁴

Gyakori levelezésben állt Voltaire Nyikita Ivanovics Panyin gróffal is, aki a nagy francia forradalom előestéjén írta egyik levelében: „Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs egy olyan testület, amelynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szálai kapcsolnának össze.”¹⁵ Ezeknek az elveknek megfelelően Nyikita Panyin II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben következetesen szorgalmazta az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, a kardinális állampolgári jogok megállapítását és liberális szellemű törvények kidolgozását, ill. átültetését a gyakorlatba. Világosan kell viszont látnunk, hogy a Panyin gróf által kidolgozott tervezetek – bizonyos antifeudális élük ellenére – nem a feudális-jobbágytartó viszonyok korhadt rendszerének gyökeres felszámolását tűzték ki célul, hanem az abszolút önkényuralomnak az alkotmányos monarchiával történő felváltását sürgették, amelyben a korlátlan uralkodó hatalmat az orosz arisztokrácia alaposan megnyirbálhatta volna. Szó sem volt itt alulról végrehajtott reformokról, hiszen Panyin és elvbarátainak elgondolásai végső soron a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését, átmentését, s a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózást célozták. Ezzel magyarázható tehát, hogy a francia felvilágosodás jobboldali szárnyának – így Voltaire – nézetei is többé-kevésbé megfelelték az orosz nemesség elgondolásainak, politikai arculatának és gazdasági érdekeinek. A liberális nemesi opposíció elképzelése szerint ugyanis csak úgy valósítható meg az abszolút hatalom korlátozása, ha az ország ügyeit felvilágosult gondolkodású „filozófus-uralkodó” intézi, aki liberális politikát folytat, részben megosztja a hatalom gyakorlását a privilegizált rétegekkel, s különféle reformokkal – de sohasem forradalom útján – a „közjó” megteremtésén fáradozik.¹⁶

A Voltaire-i eszmék Oroszországban tehát kedvező talajra találtak és jelentősen hozzájárultak a társadalmi gondolkodás fejlődéséhez, valamint a raznocsinyec (vegyesrendű) értelmiség kialakulásához.¹⁷ Voltaire népszerűségét jelzi, hogy a Tudományos Akadémia őt bízta meg az I. Péter (1689–1725) korabeli orosz állam történetének megírásával, amelyet a kiváló francia gondolkodó végül is 1756–1763 között írt és Párizsban jelentetett meg.¹⁸ Maga az a tény, hogy Voltaire – XII. Károly svéd uralkodó

és XIV. Lajos francia király élettörténetének megírása után – elvállalta I. Péter monográfiájának elkészítését is, arra utal, hogy szerzője nagyra értékelte a 18. századi orosz társadalmi-, gazdasági-, és kulturális reformokat, amelyek, ha lassan is, Oroszországot az európai konstellációban a legjelentősebb hatalmak közé emelték. De II. Katalin is tisztában volt azzal, hogy Voltaire műve a birodalom történetének és I. Péter tevékenységének népszerűsítésén túl nem csekély mértékben járult hozzá az európai közvéleményben az oroszországi viszonyok elfogadtatásához, helyenként „rek-lámozásához”. Így érthető meg az, miért írta 1778-ban – a jeles gondolkodó halálát követően – az orosz cárnő, hogy Voltaire személyében egyik leghűségesebb bizalmasát, sőt, „barátját” vesztette el, amely érzékeny veszteséget jelent az európai kultúra számára.

Voltaire halálát követően azonban a francia felvilágosodás eszméi tovább éltek Oroszországban, amelyet elsősorban a könyvkereskedés fellendülése segített elő. 1786-ban ugyanis Uthof és Bieber német kereskedők speciális könyvkereskedelmi vállalkozást alapítottak Moszkvában, s elsősorban a francia szépirodalmi művek terjesztését és népszerűsítését tekintették feladatuknak. Ugyanabban az évben egy Kurtner nevű kereskedő Moszkvában egy másik üzletet nyitott, ahol francia nyelvű művekre vettek fel előjegyzést, s ezen kívül párizsi festményeket és képeslapokat is árusítottak. 1778-ban pedig François de Mareis nyitott Moszkvában könyvtárat, amelyben a francia felvilágosodás jeles gondolkodóinak és íróinak műveit lehetett kikölcsönözni bizonyos díj ellenében.¹⁹

A francia szépirodalmi művek tömeges beáramlását követően sorra jöttek létre az orosz udvari arisztokrácia (Kurakin, Oszterman, Voroncov, Suvalov, Daskova, Golicin és mások) felbecsülhetetlen értékű könyvtárai, amelyekben egyaránt megtalálhatóak voltak Voltaire, Rousseau, Diderot, D'Alembert, Lamettrie, Helvetius, Holbach, Grimm, Quesney, Buffon, Turgot, Beaumarchais művei. Buturlin herceg könyvtáráról jegyezték fel, hogy arról 1773 őszén maga az odalátogató Diderot is elragadtatással nyilatkozott. Diderot könyvtárát egyébként – jelentős felárral – maga II. Katalin vásárolta meg, hogy ezzel segítsen az anyagi gondok között élő francia filozófuson. De a könyvtár anyagát csak Diderot halála után szállították Pétervárra, ezzel is kifejezésre juttatva a cárnőnek a „mester” iránti tiszteletét és megbecsülését.

Népszerűek voltak Oroszországban a korabeli francia periódikus kiadványok, így a különböző szakfolyóiratok, újságok és napilapok is. Diderot, amikor 1773 szeptemberétől 1774 márciusáig a cárnő vendégeként Pétervárott tartózkodott, nem kis csodálkozással jegyezte meg, hogy

Európában Oroszország az egyetlen állam, ahol mindenfajta francia újságot szabadon lehet olvasni.²⁰ Ez a körülmény természetesen kedvező feltételeket teremtett a felvilágosult és demokratikus eszmék terjesztése számára, hiszen a francia viszonyokkal való közelebbi megismerkedés jelentősen támogatta az orosz olvasók látókörét, s fejlesztette esztétikai-etikai értékrendjét.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a gallománia (franciaimádat) kirívó torzulásokat is eredményezett az orosz nemesség egyes rétegeinek életmódjában, akik öltözetükben, viselkedésükben, beszédükben szinte szolgai módon igyekeztek utánózni a korabeli francia szokásokat és divatot. Ez a franciamajmolás időnként – az orosz nemzeti kultúra és szokások háttérbe szorításával – rendkívüli furcsaságokhoz, sőt komikus helyzetekhez is vezetett, valamint érthető módon felháborította a 18. század második felének legtisztább látó gondolkodóit, íróit és művészeit. Ez a túlzott gallománia – mint ahogyan ez Fonvizin, Novikov, Lukin és más szerzők írásaiból kiderül – kimondhatatlanul sértette az orosz nemzet önértétét, amely elítélte és nem tudta befogadni az ez idő tájt ráerőszakolt idegen szokásokat, külsőségekben megnyilvánuló divatmajmolást és különbségeket.²¹

A felvilágosult abszolutizmus időszakában a francia kultúrának Európa egyetlen országában sem volt akkora befolyása, mint a pétervári udvarra, amely ekkor még Versailles pompáját is felülmúlta. A pétervári udvaroncokat könnyű lett volna összetéveszteni a versailles-iakkal, hiszen ruházatuk (paróka, köpeny, harisnyák stb.) és ékszereiket ugyanott szerezték be, ahol a francia arisztokrácia tagjai. Ezen kívül a cári udvarban hamisítatlan francia etikett dívott, francia borokat és ételeket tálaltak fel, francia volt a diplomácia és hivatalos érintkezés nyelve, s párizsi könyveket olvastak az előkelőségek. A pétervári udvar tehát a megtévesztésig hasonlított XV. és XVI. Lajos versailles-i életviteléhez, amelyről Ségur francia diplomata így írt: „Amikor elutaztam Oroszországból, az az érzésem támadt, mintha a szülőházamat hagytam volna el.”²²

Nagy divatnak számított az orosz arisztokrácia körében a szinte kötelező jellegűnek számító franciaországi utazás, amelynek során feltétlenül alkalmat találtak arra, hogy felkeressék az előkelő párizsi szalonokat, az akkori „eszmesúrlódás” fő színhelyeit. „Párizs – írja egy korabeli külföldi diplomata – ugyanaz az oroszok számára, mint Mekka a muzulmánoknak.”²³ Párizsban tanult ugyanis mindenki, akinek erre módja és lehetősége volt, így dúsgazdag nemesifjak (mint Alekszandr Voroncov), tehetséges képzőművészek (V. I. Bazsenov) és a tudomány jeles képviselői (A. Ja. Polenov).²⁴

Jelentős hatást gyakorolt a francia klasszicizmus a korabeli orosz képzőművészet (építészet, szobrászat, festészet), valamint a színházi és zenei élet fejlődésére, hiszen a pétervári udvarban francia opera- és balettársulat ill. zenekar is működött.

A 18. század második felének orosz–francia kultúrtörténeti kapcsolatai vizsgálata során szólni szeretnénk arról a nagyfokú érdeklődésről is, amely Franciaországban a korabeli orosz viszonyok iránt megnyilvánult. Ez érthető is, hiszen a 17. századi viszonylag kicsi és elmaradott orosz birodalom egy évszázad alatt olyan gyökeres társadalmi-, gazdasági- és kulturális változáson ment keresztül, amely Európa legszámottevőbb hatalmi tényezői közé emelte, s ez természetesen kiváltotta más nemzetek érdeklődését is. Így egyes országok elismeréssel, mások kissé félelemmel nyugtázták a hatalmas orosz állam üstökösszerű felemelkedését, gazdasági és katonai megerősödését, területi terjeszkedését, s nagyhatalmi pozícióinak megszilárdulását.

Ezzel magyarázható, hogy – mint már utaltunk rá – II. Katalin (1762–1769) uralkodásának éveiben számos francia tudós, művész, képzőművész, házitanító és utazó kereste fel Oroszországot, amelyet ekkor a végtelen lehetőségek birodalmának vélték. Rajtuk kívül persze szép számmal érkeztek kalandorok és szerencselovagok is, akik a gyors meggazdagodás reményében keresték fel Oroszországot.

II. Katalin személyes felkérésére több tucat francia állampolgár érkezett Pétervárra, így a filozófus Diderot és Grimm, a neves fiziokrata-közgazdász M. de Larivierre, valamint népszerű írók, köztük Beranger, akik közül többen a nagyobb városokon kívül beutazták Dél-Ukrajna, az Ural és a Volga vidékét is.

A francia művészek közül sokan örök életre eljegyezték magukat Oroszországgal, ahol második otthonukra találtak. Közülük különösen Etienne-Maurice Falconet (1716–1791) szobrászművész neve érdemel figyelmet, aki hosszú időt töltött Pétervárott. II. Katalin megbízásából Falconet készítette el a pétervári Szenátus-téren I. Péter világhírű emlékművét, amelyről később A. Sz. Puskin „Bronzlovas” című poemájában emlékezett meg. A monumentális szoborkompozíció – amely a felemelkedő Oroszország szimbólumává lett – talpazatára a „Primo Petro Catherina secunda” feliratot vészték, s Falconet alkotását 1782. augusztus 7-én lepelték le nagy ceremónia közepette.

A 18. század második felében megközelítően mintegy 10 ezer francia élt az orosz birodalom nagyobb városaiban, akik lassanként önálló kolóniákat alkottak, saját újságokat jelentettek meg, konzulátust, színházat,

éttermeket és templomokat tartottak fenn. Az Oroszország iránti fokozódó érdeklődést jelezte az is, hogy az adott időszakban Franciaországban számos orosz tudós (köztük Lomonoszov, Korzsaniny, Sumjanszkij), író (Kantyemir, Szumarokov), diplomata (mint Golicin herceg) és kiemelkedő politikai személyiség (I. I. Suvalov, G. Orlov) műveit fordították le és jelentették meg nyomtatásban. Ez idő tájt Párizsban rendkívül népszerű személyiségnek számított I. Erzsébet cárnő egykori kegyencének, Ivan Suvalov grófnak a fia, aki francia nyelvű verseivel korának legünnepeltebb költői közé tartozott.²⁵ Ezen kívül 1771-ben ugyancsak Párizsban jelent meg Alekszandr Andrejevics Volkov anoním tanulmánya, amelyben a szerző az orosz irodalom fejlődési sajátosságait és 42 legjelentősebb alakjának tevékenységét vizsgálta az I. Péter korától II. Katalin trónralépéséig terjedő időszakban. A cikk franciaországi sikerét és népszerűségét jelzi, hogy 1775-ben ismét kinyomtatták.²⁶

A francia forradalom előestéjén Párizsban jónéhány utópisztikus jellegű tervezet jelent meg, amelyek szerzője Ivan Trevogin, aki a cselekmény színhelyét egy eszményi, mindenfajta kizsákmányolástól és elnyomástól mentes idealizált, Csendes-óceáni szigetre helyezte. A tervezetek eszmei mondanivalójáért, bátor hangneméért és következetes antifeudális tartalmaért Ivan Trevogint a Bastille börtönébe zárták.²⁷

Párizsban az 1780-as évek elejétől önálló orosz nyomda működött, amelynek alapítója és vezetője Pjotr Dubrovcszkij, követségi titkár volt, aki 1790. október 11-én levélben fordult Grigorij Patyomkin herceghez – a cárnő kegyencéhez – hogy részesítse rendszeres anyagi támogatásban vállalkozását, az orosz művek franciaországi kiadását. Dubrovcszkij párizsi tevékenysége idején számos orosz munkát jelentetett meg, köztük az „Oroszország dicső férfainak élete a 9. századtól napjainkig”, valamint az „Utazásaim Spanyolországban, Portugáliában és Franciaországban” c. könyveket.²⁸

A francia olvasóközönség valóban nagy érdeklődést mutatott az oroszországi események, a tudományok, a művészetek, az irodalom és a zenei élet iránt, amit jól tükröz a korabeli párizsi sajtó tematikája. A francia újságokban ugyanis nem csak orosz szépirodalmi alkotások fordításai jelentek meg, hanem olyan beszámolók, leírások és könyvismertetések, amelyek az olvasókat a legváltozatosabb eseményekről tájékoztatták.²⁹

Számos orosz tematikájú francia szépirodalmi mű is napvilágot látott a 18. század második felében, köztük Pierre-Baptiste Choudard Desforges (1746–1806) – aki éveket töltött Pétervárott – „Fjodor és Lizanyka, avagy a megmentett Novgorod” c. munkája, amely a paraszti élet minden-

napjaiból és a Pugacsov-féle parasztháború történetéből merítette témáját. Deforges több műve vált népszerűvé Oroszországban is, köztük az 1786-ban írott „Olasz komédia”, amelyet hosszú időn keresztül nagy sikerrel játszottak a pétervári és a vidéki színpadokon egyaránt.³⁰

Szívesen vettek részt a francia tudósok és irodalmárok az 1765-ben alapított pétervári Szabad Közgazdasági Társaság pályázatain.³¹ Így pl. az 1767-ben meghirdetett „Mi a hasznosabb a társadalom számára: legyen-e földje a jobbágnak vagy csak ingó tulajdona ill. esetleg mindkettővel rendelkezzen?” c. pályázaton az első díjat Bearde de l'Abbeyl nyerte el, míg a második A. Ja. Polenov lett. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy ezen a pályázaton maga Voltaire is elindult, de különösebb eredményt nem ért el.³²

Leles érdekklődés nyilvánult meg Franciaországban az orosz nép története iránt, amit a sorra megjelenő művek száma fémjelez. 1768-ban látott napvilágot Ch. d'Otroche útleírása, 1783–1794 között Leclerc 6 kötetes „Oroszország története”, majd Ruller pedig az 1762-es palotaforradalom eseményeit írta meg.

Ezekben az években jónéhány közös francia–orosz tudományos együttműködésre került sor, így 1769-ben a Pétervári Akadémia meghívására francia asztronómusok érkeztek Tobolszkba, ahol csillagászati megfigyeléseket folytattak. Ugyanebben az évben viszont I. V. Tyerhovszkij és K. D. Sumjanszkij utaztak Párizsba az ottani orvostudomány tanulmányozása céljából.³³

Az orosz tudomány teljesítményeinek elismerését és nagyra becsülését jelzi Helvetiusnak a Pétervári Akadémia számára írott levele, amelyben M. V. Lomonoszov védelmére kel a külföldi akadémikusok monopolhelyezete elleni elkeseredett harcában. Helvetius megkapó erővel fejti ki levelében, hogy a külföldi tudósok közül sajnálatos módon sokan csak a hírnév és a gazdagság megszerzése miatt utaznak Pétervárra, ahol pedig privilegiált helyzetet élveznek a kevés számú orosz tudóssal szemben.³⁴

Az oroszországi események a francia Enciklopédia szerkesztőjének, Diderot-nak is felkeltették a figyelmét, aki nem elégedett meg azzal, hogy újságokból és különböző leírásokból értesüljön az ottani dolgokról, ezért elhatározta, hogy saját maga is Pétervárra utazik. Erre hamarosan sor is került, hiszen II. Katalin felkérte, hogy dolgozzon ki egy oroszországi egyetemi reformtervezetet. Így utazott 1773 nyarán Diderot Pétervárra, ahol 7 hónapot töltött a cárnő vendégeként.³⁵

II. Katalin 67 megbeszélést folytatott az európai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakjával, a sokoldalúan művelt Diderot-val, aki ezek során számos javaslatot tett a cárnőnek.³⁶ Ezen előterjesztései között szerepeltek:

a jobbágyság megváltás nélküli felszabadítása, a földosztás, a rendi privilégiumok megszüntetése, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és kereskedelem még határozottabb pártfogása, a merkantilista gazdaságpolitika meghonosítása, a városi lakosság létszámának növelése, az adók csökkentése, az állampolgárok anyagi és kulturális jólétének emelése, továbbá a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. Diderot fontosnak tartotta még különböző szociális intézmények (árvaházak, nevelőotthonok) felállítását, valamint egy demokratikus szellemű közoktatáspolitika bevezetését és alkalmazását.

Diderot előterjesztésére II. Katalin nem titkolt cinizmussal azt válaszolta, hogy ismerte az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban 100 esztendő múlva valósulhat meg valami. A cárnő ilyen jellegű megnyilatkozásai után érthető, hogy Diderot elvesztette Oroszország demokratikus szellemű átalakításába vetett bizalmát és világosan látta, hogy az uralkodónő valójában csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ratio” és a „közjó” eszméjéből. Diderot ezek után meggyőződött arról, hogy az orosz uralkodónő, aki szeretett a „filozófus-cárnő”, s az európai felvilágosítók nagy barátjának pózában tetszelegni, liberális frázisai és megtevesztő terminológiája ellenére valójában semmit sem szándékozik tenni az oroszországi állapotok megváltoztatására, a felvilágosodás eszméinek a gyakorlatban történő alkalmazására.

Különösen bántó volt Diderot számára, hogy amikor az 1773–1775. évi Pugacsov-féle parasztháború konkrét körülményei iránt érdeklődött, kérdéseire II. Katalin mindig elutasító választ adott. Ezek után nincs semmi meglepő abban, hogy Diderot és a cárnő között csak formális megbeszélések folytak, amelyek elvont filozófiai, irodalmi és művészetelméleti problémákat érintettek.³⁷

Diderot és II. Katalin utolsó megbeszélésein szóba került a francia enciklopédia újradadásának lehetősége is, amelyhez az uralkodónő 200 ezer rubel anyagi támogatást helyezett kilátásba. Valójában azonban esze ágában sem volt ezt megtenni, mivel lelke mélyén rettegett az Enciklopédiában lefektetett elvek megvalósulásától, forradalmi szellemétől, amelyeket ő a lelke mélyén „francia mételynek” tartott.

Diderot 1774. március 5-én indult vissza Pétervárról Párizsba, s ha-zaérkezése után számos cikket jelentetett meg oroszországi tartózkodásáról. Ezekben az írásokban nagyra értékelt az orosz nép kimagasló kulturális és tudományos teljesítményeit, szorgalmát, de ugyanakkor kiábrándultan nyilatkozott a feudális-jobbágytartó Oroszország belső, elszomorító állapotairól, az embertelen kizsákmányolásról, a nemesség és a hivatalnokok önkényeskedéseiről, túlkapásairól.

Diderot hazaérkezése után, 60 éves korában kezdett el oroszul tanulni, azzal a céllal, hogy még jobban megismerje ennek a népnek az irodalmát, művészetét és kultúráját. A kiváló gondolkodó önszorgalomból olyan jól megtanult oroszul, hogy nem csak eredetiben olvasta a szépirodalmi műveket, hanem recenziókat és fordításokat is készített azokról.³⁸

Diderot az orosz nyelv tanulmányozásának fontosságára felhívta a kortárs francia felvilágosítók figyelmét is, akik közül D'Alembert, Buffon, Helvetius, Grimm³⁹ és mások valóban nagy érdeklődéssel tekintettek Oroszország társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésére. Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy a 18. század második felében szerteágazó és széles körű kultúrtörténeti kapcsolatok léteztek a két ország között.

Az orosz–francia kultúrtörténeti kapcsolatok bemutatásakor feltétlenül említést kell tenni II. Katalin és a felvilágosult gondolkodók személyes levelezéséről, valamint találkozásairól is. Ezzel kapcsolatban előljáróban szeretnénk megjegyezni, hogy a cárnő által az 1767-es Törvénykönyv-szerkesztő Bizottsági munkájának előkészítéséhez írott „Nakaz” (Tervezet) liberális frázisai és demagóg szövegei egy időre alaposan megtévesztették még a legtisztábban látó nyugat-európai filozófusokat is. Maga Voltaire, aki „republikánus filozófusnak” és a „Nagy törvényhozónak” titulálta II. Katalint, írta 1769. február 26-án: „Elolvastam az Ön „Tervezetét”, amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szólon is jóváhagyná Felséged munkáját, hiszen abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki.”⁴⁰

Valóban félrevezethette a felvilágosult filozófusokat a cárnő intézkedéseinek színlelt humánus és liberális jellege, hiszen trónralépését követően – főként Montesquieu és C. Beccaria műveinek szellemét megszívlelve – eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéletet, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, engedélyezte a külföldön betiltott művek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európa II. Katalin tetteitől visszhangzott, legendák keringtek a „republikánus cárnő” felvilágosult politikájáról s a „közjóért” tett intézkedéseiről. Persze, azt már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös és 1767-es törvények értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint, bármikor száműzhették, kényszermunkára ítélhették és testileg brutálisan megfenyíthették, szabadon adhatták-vehették és katonának is besorozhatták – még minimális jogokkal sem rendelkező – jobbágyaikat.⁴¹

A „Nakaz” álszent szelleme azonban hamarosan lelepleződött, hiszen az uralkodónő a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tagjait 1768 te-

lén – a kirobbant orosz–török háború ürügyén – szélnek eresztette, s mindenfajta eredmény nélkül az üléseket berekesztette. A cárnő által – pontosabban erős kompiláció alapján – elkészített „Tervezet” egyetlen pontja sem valósult meg, jelezve, hogy az uralkodónő valójában nem szándékozik a legégetőbb kérdésekben lényegi változást végrehajtani. Jól bizonyította ezt a Pugacsov vezette parasztháború (1773–1775) leverése, s kegyetlen megtorlása, amely aztán végképp bebizonyította, a katalini politika szemfényvesztő, hazug és demagóg jellegét.⁴²

II. Katalinnak – megtévesztő, látszatra demokratikus – intézkedéseivel az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát, s azokat a saját uszályában tartsa. Ennek érdekében a cárnő sok mindenre hajlandó volt: gazdag ajándékokat és hatalmas pénzüsszegeket küldött számukra, amelyek egy időre jelentősen javították anyagi helyzetüket. Ennek fejében viszont II. Katalin elvárta tőlük, hogy dichimnuszokat zengjenek tevékenységének nagyszerűségéről, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről, s mecénási szerepéről.⁴³

Különösen sokat tett II. Katalin azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszelegjen. Már a trónralépését követő 1763-as évben levelet intézett a „mesterhez”, amelyet mindkét részről mintegy további 300 követett. Ezeket a leveleket szinte valamennyi európai nyelvre lefordították és összegyűjtve először Pétervárott publikálták 1803-ban.⁴⁴

Voltaire a levelekben „Észak Szemirámiszának” és a „Nagy Törvényhozónak” nevezte a cárnőt, aki cserében a „legnagyobb elmének” titulálta a „mestert”. Érthetően mindkettőjüknek felettébb imponált a kölcsönös hízelgés, hiszen a cárnő hiúságának minden bizonnyal tetszett az a tény, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodójának élvezte bizalmát. Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy Európa egyik legnagyobb államának uralkodója kereste kegyeit, gazdag ajándékokkal és pénzbeli támogatással halmozva el őt. Tetszett Voltaire-nek az is, hogy a cárnő az ő mellszobraival díszítette lakosztályait, sőt 1777-ben jubileumi emiékérmeket verettek tiszteletére. A cárnő nagyrabecsülését jelzi az is, hogy nagyon szerette volna, ha Voltaire-t Oroszországban temetik el. 1779-ben megvásárolta a „mester” 7 ezer kötetes könyvtárát, örököseinek pedig rendszeres életjáradékot folyósított.⁴⁵

Számos levelet küldött II. Katalin a 18. század egyik legnagyobb matematikusa, az Enciklopédia egyik szerkesztője, D’Alembert számára is, akit évi 100 ezer livre (20 ezer rubel) fejében szeretett volna megnyerni Pál nagyherceg (uralkodott: 1796–1801) nevelőjének. D’Alembert viszont ar-

ra hivatkozott, hogy rengeteg elfoglaltsága és a Berliini Akadémián való feladatai miatt a meghívásnak nem tud eleget tenni.⁴⁶

Szoros levelezésben állt a cárnő Diderot és D'Alembert barátjával, a kiváló filozófussal Melchior Grimm-mel is, aki kétszer 1773–1774-ben és 1776–1777-ben is Pétervárott vendégeskedett. A cárnő javaslatára a kiváló filozófust a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották, valamint a Szent Vlagyimir-renddel tüntették ki.⁴⁷

Számos olyan levelet is ismerünk, amelyeknek címzettjei Buffon, Helvetius, M. de Larivierre, Mirabeau és Lafayette márkí voltak. Talán az egyetlen a francia filozófusok közül, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, Rousseau volt, akinek a társadalmi szerződésről, az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének okairól írott művei aligha nyerhették el a cárnő tetszését.⁴⁸ Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merészen forradalmi gondolataitól.⁴⁹ Jellemző az is, hogy amikor Rousseau halála után felesége levélben fordult segítségért a cárnőhöz, az figyelemre se méltatta a nehéz helyzetben levő özvegy panaszait. Ez az eset jól példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágosodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg azokra szüksége volt.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a 18. század legfelvilágosultabb gondolkodói Európa talán legréakciósbab politikáját folytató uralkodójának — akit Puskin „szoknyás és koronás Tartuffe-nek” nevezett — uszályába, s miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset, amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, és erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött Grimmnek: „Az Isten szerelmére kérem Önt, tanácsolja ennek az öregembernek, hogy maradjon otthon. Mit csináljak én itt vele? ... Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérkezése!”⁵⁰ Majd amikor arról értesült, hogy Voltaire-vel folytatott levelezését számos nyelven kinyomtatják, rezignáltan jegyezte meg: „Számomra nagyon kellemetlen ezeknek az írásoknak a publikálása.”⁵¹

Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak a Diderot-val való találkozását ecsetelte: „Hosszasan beszélgettem vele, de inkább nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene formálnom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, az egész eddigi politikámat, s ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem.”⁵²

II. Katalin tehát valójában sohasem hitt a felvilágosult tanok világot

megváltó erejében, csupán üres szólalomoknak, hangzatos frázisoknak tekintette azokat. Ezt bizonyította a francia polgári forradalom eseményeinek oroszországi fogadtatása is, amikor a cárnő és kormánya már a katonai beavatkozás gondolatával foglalkozott, de 1796-ban bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Szívesen látott vendégek lettek viszont Pétervárott XVI. Lajos egykori kormányának, udvarának és rokonságának tagjai, akiket a cárnő – magas életjáradékok, ajándékok, jól jövedelmező méltóságok fejében – kegyesen szolgálatába fogadott, így juttatva kifejezésre együttérzését, támogatását a francia arisztokráciával.

*A francia forradalom és az orosz közvélemény*⁵³

Az 1780-as években viszonylag élénk kereskedelmi és politikai kapcsolatok álltak fenn Oroszország és XVI. Lajos Franciaország között, amit elsősorban a közös poroszellenes irányvonallal magyarázhatunk.

Az orosz–francia külkereskedelmi kapcsolatok új fejezetét jelentette a fekete-tengeri kikötők megnyitása, amelynek döntő szerepe lett abban, hogy a két ország közötti áruforgalom hamarosan – különösen az 1786. december 11-én megkötött szerződés után – megduplázódott.⁵⁴ Erről tanúskodik az a tény, hogy 1788-ban Franciaország az Amerikai Egyesült Államokból 3 189 500, Poroszországból 3 547 700, Dániából és Norvégiából 4 068 800, Svédországból 5 581 100, Oroszországból pedig 6 871 900 livre értékű árut – ez utóbbtól vasat, fát, bőrt, mézet, viaszt, vásznat, szappant – hozott be.⁵⁵ Az orosz–francia kereskedelmi forgalom nagy részét a 18. század végén Nyikolajev, Herszon, Feodoszija, Odessza ill. Marseille kikötőin keresztül bonyolították le, amelyek szinte egész évben alkalmasak voltak hajók fogadására.

A kereskedelmi megállapodást hamarosan a politikai szerződés gondolata követte, amely szerint Franciaország, Oroszország, Ausztria és Spanyolország lépett volna egymással szövetségre. A tárgyalások – amelyeket A. A. Bezborodko kancellár ill. Segur nagykövet vezettek – azonban 1788-ban nem vezettek eredményre, a következő évben pedig XVI. Lajos kormányát már a forradalmi események kötötték le.⁵⁶

A francia forradalom kitérésének és győzelmének, a Bastille bevételének (1789. július 14.) hírét, valamint az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának deklarálását (1789. aug. 26.) Oroszország nagyobb városaiban kitörő lelkesedéssel és ovációval fogadták. Erről tanúskodik Segur, francia diplomata visszaemlékezése is, amely szerint 1789 nyarán a pétervári utcákon lelkes ujjongással üdvözölték a francia események hírét. Nagy elismerést

váltak ki az október 5–6-i franciaországi események, amikor is az ellenforradalmi összeesküvésre készülő XVI. Lajost a felkelt néptömegek – fegyveres kíséret mellett – Versailles-ból Párizsba kísérték.

A franciaországi események elsősorban az orosz értelmiségiek, a raznocsinyec fiatalság és az alsóbb néprétegek körében találtak lelkes fogadtatásra, de 1789–1790-ben a nemesség nagy része is üdvözölte a forradalmi változásokat. Erről tanúskodnak Z. Ph. Segur, C. F. Masson (II. Katalin unokáinak nevelője), és E. Dumon visszaemlékezései is, akik szerint az orosz udvari arisztokrácia számos tagja vallotta magát a forradalmi cselekmények hívének. Ismeretes például, hogy a két fiatal Golicin herceg⁵⁷ fegyverrel a kezében vett részt a Bastille ostromában, Sztroganov gróf pedig tagja volt az egyik jakobinus szervezetnek, s aktív szerepet vállalt a párizsi eseményekben. Rajtuk kívül számos más orosz előkelőség is Párizsba készülődött, így Buturlin herceg, aki levélben kérte a cárnőt, hogy járuljon hozzá elutazásához és engedélyezze a fegyveres harcokban való részvételét.

Az 1789-es franciaországi eseményeket leírhatatlan lelkesedéssel fogadták az orosz írók és művészek legjobbjai, mint Karamzin – a szentimentalizmus irányzatának ismert alakja – és Ragyiscsev is. Karamzin még 1789-ben Párizsba utazott, hogy megcsodálja a francia nép hősiességét, Ragyiscsev pedig a párizsi forradalmi események hatására írta meg 1790-ben az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című művét, amely a feudális-jobbágytartó orosz állam kérelmelhetetlen bírálatát tartalmazza.⁵⁸

A francia események fogadtatásában 1791–1792-ben azonban lényeges változások mentek végbe, hiszen ekkor a nemesség lelkesedését egyre inkább a forradalmi változásoktól való félelem váltotta fel.

1791. június végén az orosz nemesség megdöbbenten figyelte XVI. Lajos szökési kísérletének kudarcát, háziőrizetbe vételét, az 1792. augusztus 10-i bebörtönzésének és szeptember 22-én a köztársaság kikiáltásának hírért. Egész Oroszországban nagy megdöbbenést keltett XVI. Lajos 1793. január 12-i kivégzése, amelyet követően II. Katalin több napos országos gyászt rendelt el. Ettől fogva az orosz birodalomban szívesen látott vendégek lettek a francia emigránsok: a kivégzett király rokonai, meggyőződéses hívei és a francia arisztokrácia jeles személyiségei.

Még tovább növelték az orosz nemesség félelmét az 1793 június eleji párizsi események, amikor sor került a jakobinus diktatúra és a forradalmi terror bevezetésére. A 64 éves orosz cárnőnek keserűen kellett tapasztalnia, hogy a guillotine alatt az egykori ancien regime leghűségesebb hívei véreznek el és Franciaországban egy időre elképzelhetetlen a monarchia visszaállítása.

De aligha nyugtatta meg II. Katalint és az orosz nemességet a jakobinus diktatúra bukása és a girondisták hatalomra jutása (1794 nyara), hiszen ezzel a forradalmi események még nem zárultak le, ill. a monarchikus restaurációnak még nem jött el az ideje. Ezzel magyarázható tehát, hogy az orosz nemesség fokozatosan kiábrándult a forradalmi eszmékből és rövidesen már szívesen vállalkozott volna arra, hogy fegyveresen vegyen részt a „gyűlölt francia mótely” elleni harcban.

A francia forradalom kitörésének és győzelmének hírére Oroszország 51 tartományából 32-ben parasztmegmozdulások követték. Ezek közül az egyik legjelentősebbre az ukrajnai Turbaji faluban került sor, ahol a Bazelivszkij földesurak ellen fellázadt jobbágyok 1789 júliusától egészen 1793 májusáig sikeresen ellenálltak a reguláris kormánycsapatoknak. A cárnő végül is A. V. Szuvorov (1730–1800) és D. A. Kahovszkij herceget szólította fel a fellázadt jobbágyok pacifikálására, akik két ezrednyi katonaságot vezényeltek a helyszínre, s ott véres küzdelemben kényszerítették megadásra őket.⁵⁹

Hasonlóan nagyméretű jobbágyfelkelésre került sor 1796–1797-ben az orjoli kormányzóság Androszovo, Radogoscs és Braszovo nevű falvaiban, ahol mintegy 20 ezer jobbágy lázadt fel Andrejev, Aprakszin és Golicin herceg földesúri önkénye ellen. A lázadást végül is I. Pál sürgetésére Kvasnyin-Szamarin orjoli kormányzó és Repnyin tábornagy katonai egységei számolták fel.⁶⁰

Az 1790-es években jónéhány fegyveres felkelésre került sor a cári Oroszország urali és szibériai manufaktúra-üzemeiben és bányáiban is, ahol a munkások kizsákmányolása elviselhetetlen méreteket öltött.

Az osztársadalmi elégedetlenség egyik sajátos jeleként kell elkönyvelnünk azt is, hogy az addig cárhű reguláris ezredekben egyre gyakrabban léptek fel olyan fiatal tisztek, akik elégedetlenek voltak a kormányzat kül- és belpolitikájával, s ezzel kapcsolatban elmarasztaló véleményüknek is hangot adtak. Így történt ez Vaszilij Passzek őrnagy esetében is, aki illegálisan terjesztette Ragyiscsev „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. művét, ezért kizárták a kremencsugi ezred tisztikarából, bebörtönözték, majd 20 évre Szibériába száműzték, ahonnan csak 1826-ban térhetett vissza. Ugyancsak „felforgató” nézeteiért tartóztatták le és börtönözték be az 1790-es években a hadsereg számos más tisztjét, mint a Valujev-fivéreket, a 23 éves G. Zsidonov hadnagyot, Ivan Rozsnov őrnagyot és Pavel Indjakov, szmolenszki ezredest.⁶¹

A francia forradalom tehát – mint ahogyan azt az 1790-es évek eseményei bizonyították – nem maradt hatás nélkül az oroszországi társadal-

mi rétegekre sem. A feudális-jobbágytartó Oroszországban azonban a cárizmus hatalmi rendszere egyelőre olyan erősen tartotta magát, hogy forradalmi változásokra számítani aligha lehetett.

Jegyzetek

1. A korabeli orosz–francia kapcsolatok történetéhez általában: K. J. Dzsedszula: *Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuznaja revolucija konca XVIII veka*. Kijev. 1972; A. L. Narocsnyickij: *Mezsdunarodnije otnosenija nakanunye i vo vremja francuzszkoj burzsuznoj revolucii konca XVIII veka (1763–1794)*. Moszkva. 1946; M. M. Strange: *Russzkoje obscseszto i francuzszkaja revolucija*. Moszkva. 1956; M. Dudan: *La Revolution française et l'Europe*. Les cours de la Sorbonne. Paris. 1949; G. Besse–M. Strange: *La Revolution française et la Société russe*. „La Pensée.” Paris, 1961. N° 99; E. Haumant: *La Culture française en Russie (1700–1900)*. Paris. 1910; Ch. de Larivière: *La France et la Russie au XVIII siècle*. Paris, 1910; R. R. Palmer: *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760–1800*. New Jersey. 1955;
2. A francia felvilágosodás európai hatásához: Pompeau, R.: *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et Unité européenne au XVIIIe Siècle*. Paris. 1966; Réau, L.: *L'Europe française au Siècle des Lumières*. Paris. 1938; Schoenberger, A.–Halldor Soehner, H.: *L'Europe au XVIIIe Siècle*. Paris. 1962; *Histoire littéraire de la France*. III. Ed.: P. Abraham–Mme Duchet. Paris. 1972; Hazard, P.: *La Pensée européenne au XVIIIe Siècle*. Paris. 1946; Mousnier, R.–Labrousse, E.–Bouloiseau, M.: *Le XVIIIe Siècle*. (Histoire générale des Civilisations V.) Paris. 1959; Simone, Fr.: *Il Rinascimento francese*. Torino. 1961; Lester G. Crocker: *An Age of Crisis*. London. 1959; Gay, P.: *The Party of Humanity: Essays in the French Enlightenment*. New York. 1964; Hampson, N.: *The Enlightenment*. London. 1968; *The Social and Political Ideas of some Great French Thinkers of the Age of Reason*. Ed.: F. J. C. Hearnshaw. London. 1930; Krauss, Werner: *Perspektiven und Probleme zur franczösischen und deutschen Aufklärung*. Berlin (West). 1965; Mittelstrass, Jürgen: *Neuzeit und Aufklärung*. Berlin (West). 1970; Kiesel, Helmut–Münc, Paul: *Gesellschaft und Literatur im 18 Jahrhundert*. München. 1977; Cassirer, Ernst: *Die Philosophie der Aufklärung*. 3. Auflage. Tübingen. 1973; Groethuysen, Bernhard: *Die Entstehung der bürgerlichen Welt – und Lebensanschauung in Frankreich*. Frankfurt am Main. 1978; Magyarul: *A francia enciklopédia (Szemelvények)*. Bp. 1962; *A francia felvilágosodás* (Szerk.: Gyergyai Albert). Bp. 1954; Madácsy László: *Francia irodalmi szalonok*. Bp. 1963; Duby, Georges–Mandrour, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Bp. 1975; Ludassy Mária: *A francia felvilágosodás morál-filozófiája*. Bp., 1975; Mortier, Robert: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*. Bp. 1983.
3. A. A. Kizevetter: *Russzkoje obscseszto v vozszemnadcatom sztoletyii*. Rosztovna Donu. 1905. 76.
4. K. J. Dzsedszula i. m. 53–54.

5. K. M. Ratkevics: K biografii Zsilbera Romma. Ucsonije Zapiszki Moszkovszkovo Gaszudarsztvennovo Unyiverszityeta. vipuszk 6. Moskva. 1940.
6. M. M. Strange, i. m. 80.
7. Uo. 84–85.
8. P. N. Berkov: Izucsenyije russzkoj lityeraturi vo Francii. In: Lityerturnoje naszledszto” t. 33–34. Moskva. 1939. 27–36.
9. Voltaire munkásságához: Rihs, Ch.: Voltaire. Genf. 1962; Lichet, Raymond: Voltaire, la vie et l’oeuvre. Paris. 1968; Donnert, E.: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. Zeitschrift für Slawistik. 1974. H. 1; Maurois, Andre: Voltaire Bp, 1946; Voltaire összes regényei és elbeszélései. Bp. 1965; Réz Pál: Voltaire világa. Bp. 1981.; Dobossy László: A francia irodalom története. Bp. 1963; Ferenczy László: Voltaire – problémák. Bp. 1978.
Voltaire oroszországi kapcsolataihoz:
V. I. Cukmarev: Francuzszkije enciklopegyiszti XVIII veka ob uszpehah russzkoj kulturi. „Voproszi filozsofii.” 1951/6; G. A. Knyazev: Volter – pocszotnij cslen Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Volter. Moskva–Leningrad. 1948; J. A. Koszminszkij: Voltaire kak isztorik. In: Volter (sztatyi i materiali). M.–L. 1948; M. V. Nyecskina: Voltaire i russzkoje obszceszto. In: Voltaire. M.–l. 1948; P. Pingaud: Les Français en Russie et les Russes en France. Paris. 1888.
10. A. Sorel: Jevropa i francuzszkaja revoljucija. Szankt. Petyerburg (röv.: SzPB). 1892. 128–131.
11. Uo. 133–134.
12. Zapiszkij Daskovoj. SzPB. 1907.
13. G. Besse–M. Stranque, i. m. 61–64.
14. Zapiszki F. Vigelja. t. 1. M. 1891. 88–89.
15. M. M. Strange i. m. 114.
16. Az európai és az orosz felvilágosult abszolútizmusra vonatkozóan: Absolutismus. Hrsg. von Walter Hubatsch. Darmstadt. 1973; Der aufgeklärte Absolutismus. Hrsg. von Karl Otmar Freiherr von Aretin. Köln. 1974; Meick, Ilja: Europäische Geschichte der frühen Neuzeit. Berlin–Köln. 1977; Mittelstrass, Jürgen: Neuzeit und Aufklärung. Berlin (West). 1970; Europa im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. Hrsg. Von Fritz Wagner. Stuttgart. 1968; Conrad, Hermann: Staatsgedanke und Staatspraxis des aufgeklärten Absolutismus. Opladen. 1971; Donnert, Erich: Aufgeklärter Absolutismus und Agrarfrage in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Problemi razvityija feodalizma i kapitalizma v sztranaht Baltyiki. Tartu. 1972; uő.: Zur Gesellschaftspolitik und Staatsräson des aufgeklärten Absolutismus in Russland unter Katharina II. Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Band 18/2. Berlin. 1974. S. 147–168; Derathé, Robert: Les Philosophes et la Despotisme. In: Utopie et Institution au XVIIIe siecle. Paris. 1963. 57–75; Stelling-Michaud, S.: Le Mythe du Despotisme oriental. In: Etudes suisses d’Histoire générale. XVIII–XIX. Paris. 1960–1961. 328–346; Confino, M.: Domaine et siegneurs en Russie vers la fin du XVIIIe Siecle. Paris. 1963; Confino, M.: Systemes agraires et progres agricole: l’Assolement triennal en Russie aux XVIII–XIXe siecles. Paris–La Haye 1969; Venturi, F.: Oriental Despo-

- tism. In: *Journal of the History of Ideas*. XXIX/1. 1963. 133–142; Hampson, N.: *The Enlightenment*. London. 1968; Jones, R.: *The Emantipation of the Russian Nobility, 1762–1785*. New Jersey, 1973; Kochan, M.: *Life in Russia under Catherine the Great*. London. 1969; Alexander, J. T.: *Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt (1773–1775)*. Bloomington. 1969; Raeff, M.: *Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia*. New York. 1971; Uő.: *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteen-Century Nobility*. New York. 1966; Uő.: *Plans for Political Reform in Imperial Russia*. New Jersey. 1966; Sz. M. Troickij: *Russzkij abszoljutyizm i dvorjansztvo XVIII veka*. Moszkva, 1974; Uő.: *Rosszija v XVIII veke*. M. 1982; *Abszoljutyizm v Rosszii XVII–XVIII vekov*. M. 1964; Szkazkin, Sz. D.: *Problemi abszoljutyizma v Zapadnoj Jevrope i uszlovija jevo voznyiknovenyija*. In: *Iz isztorii szrednyevеkovoj Jevropi*. Szbornyik sztatyej. M. 1957. 5–18; Cserepnyin, L. V.: *K voproszu o szkladovanyii abszoljutnoj monarhii v Rosszii (XVI–XVIII veka)*. M. 1968; Csisztozvonov, A. N.: *Nyекоторije aszpekti problemi genezisa abszoljutyizma. Voproszi isztorii*. 1968/5; Avreh, A. Ja.: *Russzkij abszoljutyizm i jevo rol' v utverzsgyenyii kapitalizma v Rosszii*. *Isztorija SzSzSzR*. 1968/2; Davidovics, A. M.–Pokrovskzjij, Sz. A.: *O klasszovoj szuscsnosztyi i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma*. *Isztorija SzSzSzR*. 1969/1; Sapiro, A. L.: *Ob abszoljutyizme v Rosszii*. *Isztorija SzSzSzR*. 1968/5; ifj. Bartha János: *A felvilágosult abszolútizmus*. AUD. 1976. 3–30; Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*. *Történelmi Szemle*. 1976/4; Niederhauser Emil: *Az orosz felvilágosult abszolútizmus kérdéséhez*. AUD. 1964.
17. A 18. századi orosz társadalmi gondolkodás történetéhez: Donnert, Erich: *Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II*. *Zeitschrift für Slawistik*. 1973/6; uő.: *Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1976/8; uő.: *Aufklärung und antileibengenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1972/8; uő.: *Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharina II*. Berlin. 1976; Grau, Conrad: *Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch–russischen Beziehungen in den sechziger–siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts*. *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Band 23/2. Berlin. 1979; Lehmann, U.: *Kritik und humanistisches Menschenbild der russischen Aufklärung*. *Zeitschrift für Slawistik*. 1973/2; *Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. (Red.: V. K. Buganov, P. Hoffmann–V. T. Pasuto–G. Voigt). Berlin. 1977; G. Sacke: *Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1940/2. uő.: *Adel und Bürgertum in der Gesetzgebenden Kommission Katharina II von Russland*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1938/3. 408–417; V. V. Mavrogyin: *Klasszovaja borba i obszcsesztenno – polityicseszkaja miszl v Rosszii v XVIII veke (1773–1790-je godi)*. L. 1975; G. P. Makogonenko: *Novikov i russzkoje proszvescsenyije XVIII veka*. M.–L. 1952.
18. Voltaire: *Histoire de l'Empire du Russie sous Pierre le Grand*. Paris. 1763.

19. K. J. Dzsedzsula i. m. 94–97.
20. V. Bilbaszov: Didro v Petyerburge. SzPB. 1888. 76.
21. M. M. Strange i. m. 144–148.
22. Zapiszki grafa Szegjura o prebivanyii jevo v Rosszii v Carsztvovanyije Jekatyerini II. SzPB. 1865. 152.
23. Ch. Corberon: Un Diplomate française a la cour de Catherine II. Paris, 1901. 51.
24. K. V. Szivkov: Putyesesztvije russzkikh ljugyej zagranyciu v XVIII veke. SzPB. 1913.
25. Sz. Makoskin: Lityeraturnije vzaimootnosenyija Rosszii i Francii XVIII–XIX vekov. „Lityeraturnoje naszledstvo.” t. 29–30. M. 1937.
26. P. N. Berkov i. m. 76–77.
27. Sz. Makoskin i. m. 163.
28. M. A. Obolenskij: Russzkaja tyipografija v Parizse. „Bibliograficeszkije zapiszki.” t. 5. SzPB. 1898. 38.
29. P. N. Berkov i. m. 80–82.
30. L. Sz. Gordon: Francuzszkij dramaturg Deforz (1746–1806) i jevo pjesza o vossztanyii russzkikh kreposztnih. In: Szbornyik „XVIII vek.” t. 4. M–L. 1959.
31. Donnert, Erich: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der Soz. Länder Europas. Band 17/1. Berlin. 1973; uő.: Die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft und die Preisschriften von 1766. In: Russisch–deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. (Hrsg. von H. Lemke–B. Widera). Berlin. 1976; V. V. Oreskin: Volnoje ekonomiceszskoje obscsesztvo v Rosszii, 1765–1917. M. 1963.
32. Donnert, Erich: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. Zeitschrift für Slawistik. 1974/1.
33. K. J. Dzsedzsula i. m. 123.
34. V. I. Csukmarev: Francuzszkije enciklopegyiszi XVIII veka ob uszpehah razvityija russzkoi kulturi. Voproszi filozofii. 1951/6. 127–128.
35. Diderot oroszországi kapcsolataihoz:
Rambaud, A.: Catherine II et ses correspondants français. „Revue des Deux Mondes”. XIX. Paris. 1877; Tourneux, M.: Diderot et Catherine II. Paris. 1899; Csukmarev, V. M.: Ob izcsenyii D. Didro russzkoi jazika. Voproszi filozofii. 1953/4; Csernyikov, A. M.: Didro v Akagyemii nauk. Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzsZR. 1947/6; Alekszejev, M. P.: D. Didro i russzkije piszatyeli jevo vremenyi. Szbornyik „XVIII vek”. t. 3. M–L. 1958; D. Didro: Szobranijije szocsinyenyij. t. 1–10. M.–L. 1947; Bilbaszov, V. A.: Didro v Petyerburge. SzPB. 1884; Zapiszki Jekatyerini II. Red.: Szuvorin, A. Sz. SzPB. 1907; Katharina II in ihren Memoiren. Einleitung und Nachwort von H. Fleischhacker. Frankfurt am Main. 1972.
36. Diderot munkásságához Perkins, J.: Diderot and La Mettrie. In: Studies on Voltaire and the 18th Century. X. 1959. 49–100; Derathé, Robert: Les Philosophes et le Despotisme. In: Utopie et Institution au XVIIIe siècle. Paris. 1963. 57–75; Diderot, Denis: De l'interprétation de la nature. Articles de l'Encyclopédie. Paris. 1971; Alexander Bernát: Diderot-tanulmányok. Bp. 1900; A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopedisták műveiből. (Szerk.: Gyergyai Albert). Bp. 1954; A francia enciklopédia. Szemelvények. Bp. 1962;

37. Bilbaszov, V. A.: Didro v Petyerburge. SzPB. 1884.
38. Csukmarev, V. M.: Ob izucsenij D. Didro russzkovo jazika. Voproszi filosofii. 1953/4. 146–148.
39. Grot, J. K.: Jekatyerina II v perepizske sz Grimmom. SzPB. 1881.
40. Nyeckskina, M. V.: Volter i russzkoje obscseszto. In: Volter (Sztaty i matyeria-li). M.–L. 1948. 227.
41. Poršnyev, B. F.: Feodalizm i narodnije masszi. M. 1964. 321–380; Indova, J. I. –Preobrazsenszkij, A. A.–Tyihonov, Ju. A.: Narodnije dvizsenija v Rosszii XVII–XVIII vekov i abszoljutyizm. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka). M. 1964. 50–91; uyanók: Klasszovaja borba i sztanovlenyje burzsua-znih odnosenij v Rosszii. Voproszi isztorii. 1964/12. 27–53.
52. Pugacsov-parasztháború történetéhez:
 Raeff, M.: Pugachevs Rebellion. In: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe. Baltimore. 1970. 161–202; uő.: Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia. New York. 1971. 114–120; Alexandrer, J.: Recent Soviet Historiography on the Pugachov Revolt. Canadian Slavic Studies. Montreal. 1970. vol. 4. N^o–3; uő.: Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachevs Revolt (1773–1775). Bloomington. 1969; Avrich, P.: Russian Rebels, 1600–1800. New York. 1972; uő.: Western Views of the Pugachev Rebellion. The Slavonic and East European Review. 1970. vol. XLVIII. N. 113. 520–536; Summer, B. H.: New Material on the Revolt of Pugachev. The Slavonic and East European Review. 1928. vol. VII. 113–127, 338–348; Salomonsohn, T.: Der Aufstand des Pugatschev. Königsberg. 1934; Portal, R.: L'Oural en XVIIIe siecle. Paris. 1950; Langworth, Ph. The Cossacks. London. 1969; Jones, R.: The Emancipation of the Russian Nobility, 1762–1785. New Jersey. 1973; Pugacsevsina, M.–L. 1926; Andrusenko, A. I.: Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov na Jaike, v Priuralje, na Urale i v Szibiri. M. 1969; uő.: Pugacsevszkoje vossztanyije i Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii. (XVIII i pervaja polovina XIX veka.) M. 1969; Zseludkov, V. F.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova i podgotovka gubernszkoj reformi 1775 goda. Vesztnyik LGU. 1963. N° 8. 56–65; Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah: Vossztanyije Pugacsova. Otvetzstvennij redaktor: V. V. Mavrogyin. t. 1–3. L. 1961–1970; Limonov, Ju. A.–Mavrogyin, V. V.–Panejah, V. M.: Pugacsov i jevo szpodvizsnyiki. M.–L. 1965; Szmirnov, I. I.–Manykov, A. G.–Podjapolszkaja, J. P.–Marvogyin, V. V.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII–XVIII vekah. M.–L. 1966; Rozner, I. G.: Jaik pered burej. M. 1966; uő.: Kazacseszto v Kresztjanszkoj vojnye 1773–1775 godov. Lvov. 1966; Sz. M. Troickij–R. V. Ovcsinnyikov: Novejsaja amerikanszkaja isztoriografija Kresztjanszkoj vojni pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova. Isztorija SzSzSzR, 1974/5. 173–190; Buganov, V. I. Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov. M. 1976.
43. M. M. Strange i. m. 217–219.
44. Peripiszka Jekatyerini II sz goszpogyinom Volterom. SzPB. 1803.
45. Nyeckskina, M. V. i. m. 229.
46. K. J. Dzsedszula i. m. 136–138.
47. Grot, J. K.: Jekatyerina II v perepizske sz Grimmom. SzPB. 1881. 67–68.

48. Szivolap, Ivan: 250 let szo dnya rozsgyenyija Zs.–Zs. Russzo. „Novaja i novejsaja isztorija.” 1962/6. 70–71; Kobeko, D.: Jekatyerina II i Zsan-Zsak Russzo. „Isztoricseszkij vesztnyik”. 1883.
49. Rousseau munkásságához:
Rousseau, Jean-Jacques: Du contrat social. Paris. 1971; uő.: Emil, vagy a nevelésről. Bp. 1978; uő.: A magányos sétáló álmódzásai. Bp. 1964; uő.: Vallomások. Bp. 1962; Benedek István: Rousseau (Tanulmány). Bp. 1978; Pelle János: Rousseau világa. Bp. 1981; Szávai Nándor: Jean-Jacques Rousseau. Bp. 1964; Vincze László: Rousseau-tól Neillig. Bp. 1981.
50. K. J. Dzsedszula i. m. 139.
51. Uo. 139.
52. Uo. 140.
53. Az 1789-es francia forradalom oroszországi fogadtatásához: Besse, G.–Stranque, M.: La Révolution française et la Société russe. „La Pensée.” Paris. 1961. N° 99; Dudan, M.: La Révolution française et l’Europe. Paris. 1949; Dzsedszula, K. J.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuaznaja revolucija konca XVIII veka. Kijev. 1972; Narocsnyickij: A. L.: Mezdunarodnije odnosenyija nakanunye i vo vremja francuzszkoj burzsuaznoj revoluciji konca XVIII veka (1763–1794). M. 1946; Strange, M. M.: Russzkoje obscesztvo i francuzszkaja revolucija. M. 1956; uő.: Demokratycieszkaja intyelligencia Rosszii v XVIII veke. M. 1965; Kogan, L. A.: Kreposztnije volnodumci. M. 1966; Kogan, Ju. A.: Ocserki po isztorii russzkoj ateisztycieszkoj miszli XVIII veka. M. 1962; Piontkovszkij, Sz.: Kreposztznaja Rosszija v borbe sz revolucijej v Jevrope. M.–L. 1936; Sorel, A.: Jevropa i francuzszkaja revolucija. SzPB. 1892; Bocskarjev, V. N.: Russzkoje obscesztvo jekatyerinszkaj epohi i francuzszkaja revolucija. In: Otyecsesztvennaja vojna i russzkoje obscesztvo. t. 1. M. 1911; Palmer, R. R.: The Age of the Democratic Revolution, 1760–1800. New Jersey. 1955.
54. Druszinyina, J. I.: Szevernoje Pricsernomorje, 1775–1800. M. 1959. sztr.172.
55. A korabeli orosz külkereskedelemhez: Bolhovitinov, N.: The Beginings of Russian – American Relations, 1765–1815. Cambridge. 1975; Tyihvinszkij, Sz. L.: Sztanovlenyje russzko-amerikanszkij odnosenyij. „Novaja i novejsaja isztorija”. 1981/1. 164–177; uő.: Rosszija i SzSA: sztanovlenyje odnosenyij, 1765–1815. M. 1980; Sztanyiszlavszkaja, A. M.: Russzko-anglijszkije odnosenyija i problemi Szregyizemnomorja, 1798–1807. M. 1962; Poljanszkij, F. Ja.: Ekonomicseszkoe razvityije Rosszii v XVIII veke. In: Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzSzR. M. 1960.
56. Lásd erről: Grigorovics, N.: Kancler knyáz A. A. Bezborodko v svjazi sz szobityijami jevo vremeni t. 1. SzPB. 1879; Zapiszki grafa Szegjura o prebivanyii jevo v carsztvovanyije Jekatyerine II. SzPB. 1865.
57. Zapiszki F. N. Golicina. „Russzkij archiv”. 1874.
58. A. N. Ragyiscsev műve magyarul (2. kiadás) Trócsányi György fordításában jelent meg 1979-ben. Irodalmi munkásságához: Babkin, D. Sz.: Processz Ragyiscseva. M.–L. 1952; Blagoj, D. D.: A. N. Ragyiscsev. M. 1948; Kulakova, A.: A. Ragyiscsev, L. 1949; Lotman, Ju. M.: Ragyiscsev i Mably. In: „XVIII vek.” t. 3. M.–L. 1955. 276–309; Witkowski, T.: Radiscev und Rousseau. Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1965.

59. Kocijevskij, Sz. Sz.: Kresztjanszkoje dvizsenyije v Juzsnoj Ukrainye v konce XVIII-pervoj polovinye XIX veka. In: Matyeriali po isztorii szelszkovo hozjajsztva i kresztjansztva SzSzSzR. M. 1962. 68–74.
60. Uo. 76–79.
61. K. J. Dzsedszula i. m. 147–151. A 18. századvégi oroszországi osztályharc erősödéséhez: Troickij, Sz. M.: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj Rosszii XVI–XVIII vekov. M. 1975; Indova, J. I.: Preobrazsenszkij, A. A.–Tyihonov, Ju. A.–Klasszovaja borba kresztjansztva i sztanolvenyije burzsuzajij v Rosszii. Voproszi isztorii. 1964/12. 29–44; Druzsinyin, N. M.: Proszvescsonnij abszoljutyizm v Rosszii. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka). M. 1964. 428–459; Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution. (Red.: V. I. Buganov–P. Hoffmann–V. T. Pasuto–G. Voigt). Berlin. 1977.